1-Й ЭКЗ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1941 ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 1-12

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

էջ

Հ. Յ. Աւգեր. – *Առաքելական քարոզութիւնը Հայոց մէջ (շար.)* 1
Արտաւազդ Արքեպ. Սիւրմէեան. – *Պատմութիւն Հալէպի քահանայից* 38
Հ. Ղ. Տայեան. – *Պատասխան եր. Տէր Կոմիտաս Վկայի «կարծեցեալ» մարմնոյ մասին* 80

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

Հ. Վ. Հացունի. – *Կենդանագիր Ս. Լուսաւորչի Ս. Սոփիայի մէջ* 13
Ճեվահիրճեան Ս. – *Հայկական կամարը Գոթական ոճին մէջ* 17

ԳՐԱԿԱՆ

Բաբինի Ճիովաննի. – *Պիղատոսի խենթութիւնը (թրգմ. իտալերէնէ)* 30
Չարլս Մէքէյ. – *Աշնան տերեւներ (թրգմ. անգլիերէնէ՝ Սարգիս Աշճեան)* 53
Բըրսի Պիշ Շելի. – *Երկնքի արտոյտին (թրգմ. անգլիերէնէ՝ Հ. Փ. Ե.)* . . . 56
Տէր Յեսու Ֆակերաձձի. – *Արարատ (իտալերէն)* 76
– *Նոյնը հայերէն թարգմանուած Հ. Ե. Փ.* 76

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. Ե. Փ. – *Ուղեգրութիւն Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի ի Վերսայլ (Բարիզ)* . . . 46
Հ. Ղ. Տայեան. – *Հ. Ներսէս Սարգիսեան Անի քաղաքի աւերակներուն մէջ* 54

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

Հ. Ե. Փ. – *Նիքոլա Եօրկա* 59

ՆՇԽԱՐՆԵՐ ՄԵՐ ԱՆՄԱՀՆԵՐԷՆ

Դանիէլ Վարուժան. – *Առ Հ. Լեւոն Ադճեան* 90

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Մուրատ – Ռափայէլեան Վարժարանը եւ Իտալական կառավարութեան նոր Վճիռը 91
Նշանաւորներու կեանքէն 98

Շարունակութիւնը տես Գ. էջ

SOMMAIRE

1941 Janvier - Décembre N. 1-12

ACADEMIE ARMENIENNE – PHILOLOGIE

p.

P. J. Aucher. — La prédication Apostolique chez les Arméniens (suite) . 1
Mgr. Ardavast Surméyan. — Histoire des prêtres d'Alep (suite) 38
P. L. Dayan. — La question des reliques «attribuées» au bienheureux Gomidas: (Réponse à Mgr. Jean Nazlian) 80

BEAUX — ARTS

P. V. Hatzouni. — La figure de St. Grégoire Illuminateur à Ste. Sophie . 13
Djévahirdjian S. — La voûte Arménienne dans le style Gothique . . . 17

LITTERATURE

Papini G. — La pazzia di Pilato (trad. de l'ital.) 30
Charles Mackay. — The autumn leaf (trad. en armén. par S. Achdjian) . . 53
Percy Bysshe Shelley. — To Shilark (trad. en armén. par P. P. E.) . . . 56
Sac. Giosuè Fagherazzi. — Ararat (elegia armena) 76
– La traduction arménienne par P. E. P. 76

VOYAGE

P. E. P. — Voyage du P. Jean Thomadjian à Versaille (Paris) . . . 46
P. L. Dayan. — Le P. Nersès dans les ruines d'Ani 54

BIOGRAPHIE

P. E. P. — Nicola Jorga 59

DES BRIBES DE NOS IMMORTELS

Daniel Varoujan au P. Léon Atdjian (lettres) 90

DIVERS

Le nouveau décret du Ministère de l'Education Nationale d'Italie en faveur du Collège Arménien «Moorat – Raphaël» de Venise 91

Voir la suite page 3

1843-1941

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ – ԳՐԱԿԱՆ – ԳԻՏԱԿԱՆ – ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 1-12

ՀՐԱՏ. Պ.Թ ՌՇՊ-ՌՇՊԱ Վ.ԵՆԵՏԻԿ Ռ. Պ.ԲԱԶԱՐ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Ե.

ԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շար. տե՛ս «Բազմավէպ» 1940, էջ 87)

Նախ քան Ս. Լուսաւորիչ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական քարոզութեան գրաւոր վկայութիւնները կը սկսինք քաղել նախ բացատական տեսութեամբ, այսինքն է վաղեմի հեղինակաց լռութենէն, վասն զի կայ լռութիւն որ քան ամէն խօսք շատ աւելի բարձրաձայն կը քարոզէ: Բանանք նախ եւ առաջ Եւսեբիոսի հռչակաւոր Եկեղեցական Պատմութիւնը, և իսկոյն յակամայս հարցում մը կու դայ մեր բերանը — Ինչո՞ւ Եւսեբիոս մինչ շատ աւելի երկրորդական եւ աննշան դէպքերով կը լեցնէ իր էջերը, բառ մ'անգամ չ'ընծայեր Հայաստանի այնքան աշխարհաշարժ դարձին նկատմամբ, եթէ իսկապէս Ս. Լուսաւորչի ձեռքով եւ Տրդատի պաշտօնական դարձով միայն քրիստոնէութիւնը մտած ըլլար հայ ժողովրդեան մէջ: Դէպք մը որ կարելի է ըսել որ իւր իսկ աչաց առջեւ կատարուեցաւ: Այս լռութիւնը անբացատրելի առեղծուած մը պիտի ըլլար եթէ Հայոց այսպիսի պաշտօնական եւ պետական դարձ մը, չամփոփուէր այն ժամանակ կատարուած նմանօրինակ դէպքերու շրջանակին մէջ: Այն ժամանակներու մթնոլորտը լի էր ամենուրեք այսպիսի յաղթանակներով, որով քրիստոնէութիւնը խորտակելով իր դարաւոր գերութեան շղթաները կ'ելլէր ի լոյս արեգական սփռելու իր փրկաւէտ ճառագայթները: Կոստանդիանոսի եւ Հռոմէական կայսրութեան դարձը շլացուցած էր աչքերը եւ անոր ճանճիներու ներքեւ նմանօրինակ դարձերը ժողովուրդներու եւ աշխարհներու կորուսած էին իրենց կարեւորութիւնը: Դարձեալ հարկ է նկատել որ Հայաստանի պետական կամ քաղաքական կարեւորութիւնը, իր գրաւած աշխարհագրական կեդրոն դիրքը, շրջապատուած արեւմուտքէն ու հարաւէն դրացի եւ ցեղակից ժողովուրդներէ, որոնց մէջ դարերէ ի վեր աւետարանական

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ-ում СССР Ա. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան

652-73

digitised by A.R.A.R.@

քարոզութիւնը հոծ բազմութիւն մ'ունէր մարտիրոսներու, հայրապետներու, քրիստոնէութեան ախոյեան հսկայ վարդապետներու, որոնք հեթանոս խմաստասիրութեան անգամ պապանձումն եւ պատկառանք կ'ազդէին. իր ներքին քաղաքակրթական զարգացումն և վաճառականական համաշխարհիկ հաղորդակցութիւնը այնպիսի հանգամանք մը ունէին, որ տաղնապեցուցիչ պիտի ըլլար մեզ համար անոնց լռութիւնը, եթէ Հայաստան ալ հնուց ի վեր իր դրացի աշխարհներու նման լուսաւորուած ՀԵՂԼԱՐ քրիստոնէական լոյսով: Հարկ անհրաժեշտ էր որ այս հին մատենագիրք, մանաւանդ եկեղեցւոյ Ս. Հարք որ քրիստոնէութեան ծաւալման համբաւը կը հռչակէին, յայտնապէս ըսէին թէ Հայաստան միայն եւ այն ալ ի՞նչ պատճառներու բերմամբ տակաւին հեթանոսութեան խաւարով պարուրուած տխուր բացառութիւն մը կը կազմէ: Աւելի բացայայտ չեչտելու համար առնունք մի քանի օրինակներ, պատահաբար քաղելով:

1· — Հերմաս մեկնելով Աւետարանի «Հատն մանանխոյ լինի ծառ մեծ» կը գրէ· «Այն մեծ ծառը որ կը հովանաւորէ դաշտերն ու լեռները եւ բովանդակ երկիրը, օրէնքն է զոր Աստուած տուաւ բոլոր աշխարհի, եւ օրէնքն է՝ Որդին Աստուծոյ, քարոզուած մինչև ի ծագս աշխարհի»(1):

2·— Ս· Երանոս (+202) ուզելով ցուցնել որ ամենուրեք միևնոյն հաւատքն է քրիստոնէութեան Աւետարանը կ'ըսէ· «Թէպէտ եւ աշխարհի մէջ աննման են իրարու լեզուները բայց միևնոյն է աւանդութեան զօրութիւնը··· Ոչ անոնք որ ի Գերմանիա հաստատուած եկեղեցիներ են կամ յԻբերիա, ի Կելտս, յԱրեւելս, յԵգիպտոս, ի Լիբիա եւ ի կեդրոն աշխարհի իրարմէ տարբեր բան կը հաւատան եւ կ'աւանդեն, այլ ինչպէս արեգակն մի է ի տիեզերս աշխարհի, այսպէս նաեւ ճշմարտութեան վարդապետութիւնը ամէն կողմ կը փայլի եւ կը լուսաւորէ ամենայն մարդիկ որ կամին գալ ի գիտութիւն ճշմարտութեան»(2):

3·— Յուստինոս (150-180) աւելի զօրեղ կը շեշտէ· «Զկայ բնաւ ազգ ոչ բարբարոս ոչ յոյն կամ որ եւ իցէ անունով ալ կոչուի, Սկիւթացիք որ ճախճախուտներու մէջ կը բնակին, կամ գնչուները որ տուն չունին, կամ անոնք որ հովուութեամբ վրաններու տակ կը բնակին, չկայ կ'ըսեմ ոչ մէկ ազգ, յորում Յիսուսի Խաչեցելոյն անուամբ աղօթք եւ գոհութիւնք չմատուցուին առ Հայր և Արարիչ բոլորեցուն»(3):

4· — Հասած է ձեռքերնիս Բ· դարու պատառիկ մը որ բանասիրաց ծանօթ է Թուղթ առ Դիոգնէս, ուր կը կարդանք· «Եւ որպէս զի պարզ ըսեմ, ինչպէս հոգի մարմնոյն մէջ, այնպէս նաեւ քրիստոնեայք յաշխարհի· հոգին տարածուած է ամբողջ մարմնոյ անդամներուն մէջ, այսպէս նաեւ քրիստոնեայք աշխարհիս ամէն քաղաքներու մէջ»(4):

5· — Հանրածանօթ են Տերտուղիանոսի (+ 222) Ջատագովութեան բացատրութիւնները· «Ամէն քաղաքներու, գիւղերու, ղեղակներու, կղզիներու մէջ լեցուն քրիստոնեաներ կան ամէն սեռէ, հասակէ, վիճակէ եւ աստիճանէ··· Դեռ երեկուան ենք՝

---

(1) Հերմաս–ՀՈՎԻՒ (Նմանութիւն Ը· 3) ուր կը յաւելու տակաւին· «Որպէս զի հովանոյն ներքեւ զանուող ժողովուրդք լսեն քարոզութիւնը եւ հաւատան անոր»: Դարձեալ (Նմանութիւն Թ· 17) նոյնպիսի բացատրութեամբ բոլոր աշխարհի երկոտասան ժողովուրդները երկոտասան լեռներու համեմատելով կը կրկնէ· «Ամէն ազգեր որ ի ներքոյ երկնից կը բնակին լսեցին եւ հաւատացին»:

Հերմասի գրութիւնը որ ամենահին գրերէ ի վեր ծանօթ էր Հովիւ անուամբ, կը պարունակէ երեք մասեր ըստ սովորական բաժանման· հինգ Տեսիլներ, երկոտասան Հրահանգներ կամ Պատուէրներ, եւ տասը Նմանութիւններ· Թէպէտ եւ Հեղինակը կամ Հրեշտակը որ անոր կը խօսի՝ երկու մասի միայն կը բաժնէ բովանդակ երկասիրութիւնը Ե· Տեսլեան 5 համարին մէջ: Առաջին՝ նախընթաց Ա – Դ· Տեսիլները, ուր Եկեղեցին մեծ բամբիւռի մը երեւոյթով կը ներկայանայ: Երկրորդ՝ յետագայ Պատուիրանները եւ Նմանութիւնները զոր կը բացատրէ հովուի երեւոյթով ապաշխարութեան հրեշտակ մը: Այս գրութեան նախկին յունարէն բնագրի կասարեալ եւ ամբողջական օրինակ մը մինչեւ այսօր տակաւին գտնուած չէ: Երկու լատինական ամենահին թարգմանութիւնները ունինք, որոնց առաջինը արդէն իսկ Բ· դարէն եւ երկրորդը՝ Ե· դարու մէջ կատարուած: Գտնուեցան հետզհետէ եթովպական թարգմանութիւնը եւ յունարէն բնագրի մասնական հին պատառիկներ: Մեր հայկական մատենագրութեան մէջ բոլորովին կը պակսի Հերմասի անձին եւ գործին նկատմամբ որ եւ իցէ ծանօթութիւն նախնեաց քով, որքան մեզի յայտնի է ցարդ: Անչուշտ մեր այս համառօտ ծանօթագրութեան սահմանէն դուրս կը մնան այն ամէն բանասիրական խնդիրները որոնք Հերմասի անձին ինքնութեան եւ իր գործին վարդապետական բովանդակութեան քննական հետազօտութեանց կը պատկանին:

(2) Երանոս – ԸՆԴԴԷՄ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍԱՑ (Գիրք Ա· գլ· Ժ համար 2): Մասնաւոր գիտութեան արժանի կէտ մ'է Երանոսի ի կեդրոն աշխարհի բացատրութիւնը, որուն համար Harnack (Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten – Հատոր Բ· Die Verbreitung – գլ· Ա·) հարկ կը համարի ծանօթագրել որ՝ «Դժուարաւ կարելի է հոս Grabe–ին հետ պաղեստինական եկեղեցիները հակնալ· անտարակոյս յիշատակուած են յունական եւ իտալականները»: Սակայն այս ալ մեզի համար գոհացուցիչ չէ: Հաւանօրէն ի կեդրոն աշխարհի բացատրութեամբ Երանոս կ'ուզէ նշանակել բուն իսկ Հայաստանը, որ ըստ վաղեմի աշխարհագիրներու անուանուած է նաեւ terrarum umbilicus, եւ ասոր երկրաբանական եւ աշխարհագրական հաւաստումը հետեւեալ դիտողութիւններով կը հաստատէ *O. Racban* (De l'époque du séjour en Egypte des Patriarches Hébreux et des Rois Pasteurs Հատոր Բ· Appendix էջ XIII-XIV) խօսելով Զրհեղեղի վրայ·

Un coup d'œil jeté sur la conformation géologique de l'Asie déploie devant tout esprit réflêchi un ordre de considérations qui laisse concevoir pourquoi Dieu voulut que le renouvellement de la race humaine eût lieu par le débarquement des seuls humains qui vécussent encore, eût lieu par leur débarquement sur le mont Ararat en Arménie, lequel a été nommé par les anciens géographes *terrarum umbilicus;* il se trouve de fait sis au centre de cette longue ligne de régions désèrtes, laquelle s'étend à travers l'Afrique et l'Asie, commençant au Sénégal et terminant au nord de Pékin; au centre du grands cours des eaux qui a une de ses extrémités au Baïcal en Sibérie, l'autre à l'extrémité de l'Espagne, au Gibraltar, au centre aussi de l'étendue la plus considérable qu'il y ait de *terra firma* sans solution de continuité, ligne qui a pour point de départ le cap de la Bonne Espérance au bas de l'Afrique et pour point d'arrivée les rives de détroit de Behring au haut de l'Asie; au centre aussi d'un système hydraulique qui a pour traits saillants la mer Méditerranée, la mer Noire, la mer Caspienne et d'un système tellurique (orognostique) dont les traits saillants sont les monts Caucasiens et les monts Tauriens. Quel endroit plus adapté pour le débarquement de ceux dont les descendants devaient se répandre sur toute la terre.

Այսօրինակ բացատրութիւն մը Հայաստանի նկատմամբ իրրեւ կեդրոն աշխարհի կը հանդիպինք նաեւ Խորենացւոյ քով (Ա· Ը·) երբ Վաղարշակայ թագաւորութեան տարածութեան սահմանները կ'որոշէ Արշակ· «Քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զմծբին, եւ սահմանս հատանէ նմա ըստ ման ինչ յԱրեւմտից Ասորւոց եւ զՊաղեստին եւ զԱսիա եւ զամենայն Միջերկրայս»: Բայց ամենէն աւելի Հայաստանի կեդրոն աշխարհի ԸԼԱՐԸ կը ներկայացնէ Երատոսթենէսի նկարագրած աշխարհագրական քարտէսը Քրիստոսէ երեք դար առաջ (276–196) ուր Հայաստան կը գրաւէ բոլոր հեռաւորութեանց ցուցադրող համաչափական գիծերու կեդրոնը: (*Treccani*, Enciclopedia Italiana, *ի բառն* Cartografia, Բնակելի աշխարհ = Ecumene).

(3) Յուստինոս – ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԴԷՄ ՏՐԻՓՈՆԻ ՀՐԷԻ: *Յուստինոսի եւ Երանոսի արձագանգ մ'է գրեթէ Ս· Ոսկերերան երբ Մագդաղենացւոյն աւետարանական հռչակը կը համեմատէ աշխարհի մեծամեծ անձանց համբաւին հետ, որոնց «եւ ոչ հետք անուանց երեւին, եւ կին մի պոռնիկ՝ իւղ միայն թափեաց ի ման բորոտի միոջ, եւ ի մէջ սակաւ արանց, եւ զայն հռչակ հարեալ պատմեն ընդ ամենայն տիեզերս· եւ այնչափ ժամանակ անցին, եւ յիշատակ իրացն ոչ եղծաւ· այլ եւ պարսիկք եւ հնդիկք եւ Սկիւթացիք եւ Թրակացիք եւ Սաւրոմատք եւ որ ի Բիւրիտանացւոց կղզւոջն բնակեալ են, որ ինչ ի Հրէաստանի գործեցաւ զգաստ ի կնոջէ միոջէ պոռնիկէ՝ ասեն եւ ածեն»:* (*Մեկն· Մատթէի· Մասն երրորդ· Հատուածք· ՃԱՌ ԻԴ*):

(4) ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԴԻՈԳՆԷՍ (Զ·) Անանուն կամ անծանօթ հեղինակի մը ջատագովական եւ վարդապետական գրութիւն՝ երկրորդ դարու պատկանող, որու նկատմամբ Harnack հետեւեալ տեղեկութիւնը կը ծանուցանէ· «1870–ին Սթրազպուրկի մէջ տպած ԺԳ–ԺԴ դարու Argentoratensis 9 գրչագրիրը կը պարունակէր Յուստինոսի անուամբ երկու գրութիւններ, Թուղթ առ Դիոգնէս եւ Ճառ առ Յոյնս» եւ *ինքը այս երկու գրութիւններն ալ կը մերժէ որ Յուստինոսի կարենան վերագրուիլ եւ աւելի կը հակի Ս· Երանոսի ժամանակակից անծանօթ հեղինակի մը գրութիւն համարիլ:* (Die Chronologie der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius. էջ 513–515):

digitised by A.R.A.R.@

եւ արդէն ամբողջ աշխարհ լեցուցինք, եւ ձեր բոլոր քաղաքները, կղզիները, գեղեակները, ատեանները, ժողովարանները եւ նոյնիսկ բանակները, ծերակոյտը»(5). եւայլն: — Կարելի էր էջերով շարունակել այս վկայութիւնները ցուցնելու համար որ ոչ մէկ մատենագիր կամ հին Ս. Հայր Եկեղեցւոյ տարակուսած է երբեք Հայաստանի քրիստոնէութեան նկատմամբ, ընդհակառակն անոնց քով այս բացասական լուութեան զուգակից կայ ուրիշ տեսակ լուութիւն մ'ալ դարձեալ որ շատ աւելի զօրաւոր եւ բարձր կ'աղաղակէ. եւ այն է երբ այս վաղեմի հեղինակներ մի առ մի կը յիշատակեն այն աշխարհները ու ազգերը որոնց մէջ տակաւին քրիստոնէութիւնը մտած չէր եւ կամ շատ տարածուած չէր, եւ որոնց կարգին մտքերնէն անգամ չ'անցնիր Հայաստանն ալ անուանելու, մինչդեռ առաջինը պէտք էր ըլլալ յիշուելու իր եզական հանգամանքով իբրեւ ամէնէն աւելի մօտ եւ հանրածանօթ աշխարհ և ժողովուրդ, եթէ արդէն քրիստոնեայ չըլլար: Համառօտութեան համար բաւական է յիշատակել միայն մէկ վկայութիւնը այնպիսի մատենագրի մը, որ իր ծովածաւալ գիտութեամբ, գրքերով եւ աշակերտներով, լեցուցած էր իր համբաւին հռչակով ամբողջ աշխարհ եւ անձնապէս ալ իւր շարունակ թափառումներով Ասիա եւ Ափրիկէ, Արեւելք եւ Եգիպտոս, ի վիճակի էր մօտէն ճանչնալու Հայաստանն ու հայերն ալ: Որոգինէսն է որ մինչ քրիստոնէութեան բոլոր աշխարհ ծաւալումը ցուցնելու համար կ'ըսէ թէ. «Մինչև ի ծագս աշխարհի Քրիստոսի եկեղեցին կը տարածուի... և թէ. «Մենք միակ ազգ մը չենք ինչպէս հրեաները եւ իբրեւ Եգիպտացիները որ միակ մէկ ցեղ են, այլ մենք մէկ ժողով մ'ենք համատարած սըփռուած իւրաքանչիւր ազգերէ»(6): — Ուրիշ տեղ մ'ալ խօսելով ընդդէմ անոնց, որոնք կ'ուզէին Աւետարանի Ամենայն ազգաց բացատրութիւնը՝ հասկնալ սեղմ իմաստով իբր բազմաց ազգաց, կը շեշտէ. «Այո՛ Ամենայն որովհետեւ նոյնիսկ մինչեւ ի ծագս աշխարհի բնակող ազգերու համար ատելի է Քրիստոսի ժողովուրդը»: — Այս միեւնոյն Որոգինէսը խօսելով անոնց դէմ որոնք աշխարհիս վերջը առ դուրս հասած կը համարէին, յետ ըսելու որ նախ պէտք է կատարուին Աւետարանի մէջ գրուած պատգամները, նշանները և թէ քրիստոնէութիւնը աւետարանուի ամէն կողմ կը յաւելու. «Դեռ շատերը, ոչ թէ բարբարոս ժողովուրդներէ այլ նոյնիսկ մերիններէ մինչեւ այսօր չեն լսած քրիստոնէութեան քարոզը. այսպէս տակաւին արքայութեան աւետարանը ընդ ամենայն կողմ աշխարհի քարոզուած չէ. որովհետեւ չենք իմացած որ աւետարանը քարոզուած ըլլայ առ ամենայն Եթովպացիս, մանաւանդ անոնց քով որ դեռէն անդին են, եւ ոչ առ (Հնդիկս) Սերայս կամ Արիաքինս (երկիր մը Հնդկաստանի արեւմտեան սահմաններուն վրայ) լսեցին Ցիսուսի խօսքը. ի՞նչ ըսենք դեռ Բրիտանացւոց եւ Գերմանացւոց որոնք Ովկիանոսի քով են, կամ բարբարոսաց Դակեանց, Սարմատացւոց եւ Սկիւթացւոց, որոնց շատերը տակաւին չլսեցին Աւետարանի խօսքը(7): — Միթէ պէտք չէ՞ր որ այս ազգաց եւ աշխարհաց անուններու քով եւ ամէնէն առաջ դնէր Որոգինէս Հայաստանն ու Հայերը: — Անցնինք այժմ փոխարէն այս բացասական վկայութեանց, հաստատական վկայութիւններն ու ապացոյցները տեսնելու, որոնք կարծուածէն ալ շատ աւելի են եւ որոնք օր ըստ օրէ կ'առաւելուն, քանի որ հնութեան գանձերը հետզհետէ յերեւան կ'ելլեն եւ կը ծաւալին եւ քանի առաւել կը զարդանայ նախնի մատենագրաց ճիգացորդ գործոց ու պատառիկներու հաւաքումն եւ ուսումնասիրութիւնը: Այնպէս որ այժմէն իսկ կարելի է հաստատել, առանց անիրաւ պարծանաց, որ բացի Հռոմայ Եկեղեցիէն խիստ քիչ Եկեղեցիներ եւ ժողովուրդներ կան որ Հայաստանի նման կարենան այնքան հին, ստոյգ եւ յաջորդական գրեթէ անընդհատ հաւաստիք ընծայել իրենց քրիստոնէական կրօնից:

(5) Նշանակալից են Տերտուղիանոսի ուրիշ զբաղումներու մէջ ալ ըրած բացատրութիւնները, ինչպէս non ulla gens non Christiana եւ կամ Et apud barbaros Christus եւ այլ նմաններ, որոնցմով Տերտուղիանոս կ'ուզէ ցուցնել, — ինչպէս կը դիտէ Հառնաք, — որ նոյնիսկ այն բարբարոսաց մէջ ալ որոնց դէմ կը պատերազմին Հռոմայեցիք՝ քրիստոնեաներ կան, եւ չկայ ազգ մը որոնց մէջ քրիստոնեաներ չգտնուին:

(6) Որոգինէս — ՃԱՌ Ա. Ի ՍԱՂՄՈՍՆ ԼԶ. եւ յետոյ՝ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷԻ ի գլուխն ԻԴ. 9:

(7) Սոյնօրինակ բացասական բազմաթիւ վկայութիւններ տակաւին կրնան տեսնել փափաքողք Harnack-ի վերոյիշեալ Die Mission եւ այլն երկասիրութեան մէջ (Հատոր Բ. Գիրք Դ. գլուխ Ա.) ինչպէս նաեւ Rouet de Journel Ցիսուսեան Հօր Enchiridion Patristicum Ս. Հաբց գործերէն ընտրանօք քաղուած առձեռնական հաւաքածոյին մէջ: Մենք հոս յետին վկայութիւն մ'ալ յիշատակենք Տերտուղիանոսէն (Ընդդէմ Հրէից 7) ուր յատկապէս Հայերը կ'անուանէ Գործք Առաքելոցի հետ (Գլ. Բ. համար 9 եւ այլն) հրէական սփիւռին Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի մէջ ներկայութեան մասնակցելու եւ զանազան զաւառները թուելով եւ զանուղ հրէից զանազան զաւառները թուելով՝ Փոխանակ՝ ի Հրէաստան, ինչպէս ունին այլեւայլ բնագիրք եւ մեր հայկական թարգմանութիւնն ալ, ինքը կը կարդայ ի Հայաստան: Այսպէս կը գրէ Տերտուղիանոս. «Ուրիշ որո՞ւ հաւատացին ամենայն (universae = համաշխարհի) ազգեր, եթէ ոչ Քրիստոսի, որ արդէն եկաւ. Պարթեւք եւ Մարք Ելամացիք եւ որք ի Միջագետս, ի Հայաստան, ի Փռիւգիա, ի Կապադովկիա եւ որք ի Պոնտոս եւ Պամփիլիա, անոնք որ կը բնակին յեգիպտոս եւ Ափրիկիոյ գաւառներու մէջ եւ անոնք որ անդրքան գկիւրենէ կը բնակին. Հռոմայեցիք եւ իրենց բնակիչք. նաեւ Երուսաղէմ, Հնդիկք եւ այլ ազգեր. ինչպէս նաեւ Գետուլացւոց զանազան (ցեղեր) եւ Մաւրիտանացւոց չատ սահմաններ. Սպանիացւոց բոլոր նահանգները եւ Գաղղիացւոց զանազան ազգերը, եւ Բրիտանացւոց Հռոմայեցւոց համար անմատոյց տեղերը, (ամէնքը) սակայն Քրիստոսի հպատակ, եւ Սարմատացւոց եւ Դակեանց եւ Գերմանացւոց եւ Սկիւթացւոց եւ հեռաւոր չատ ազգերու եւ գաւառներու եւ մեզի անծանօթ չատ կղզիներու, որոնք հաշուել անգամ չենք կրնար, եւ այս ամէն տեղերու մէջ Քրիստոսի, որ եկաւ, անունը կը թագաւորէ»:

(8) Սաղոմենոսի խօսքը ոչ իբրեւ անձնական վկայութիւն, այլ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի մեր խնդրոյն համար իբրեւ յունական ազգային եւ ամենահին աւանդութիւն արդէն իսկ այսպէս պաշտօնապէս հաստատուած՝ տակաւին չորրորդ դարու վերջերը կամ ի սկզբան հինգերորդին:

(9) Հռուփինոս՝ իր կատարած Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութեան լատինական թարգմանութեան մէջ երկու կարեւոր կէտեր կը ներկայացնէ մեզի, որոնք թէ այն պարագային յորում համարինք որ իր գործածած յունարէն բնագրին մէջ արդէն իսկ գոյութիւն ունէին. եւ թէ այն պարագային երբ համարինք որ ինքը ուրիշ աղբիւրներու հետեւելով պատշաճ տեսած է յաւելումներ ընելու, հաւասարապէս թանկագին օժանդակութիւն մ'են մեր առաջարկութեան: Ահաւասիկ իր գրածը ուր յաւելուածները փակագիծով անջատուած են. «Իսկ սուրբ Առաքեալք Տեառն մերոյ եւ Փրկչին եւ միւս աշակերտները՝ ուղղուեցան ընդ ամենայն գաւառս ծագաց աշխարհի իւրաքանչիւր ուրեք քարոզելու համար Աստուծոյ խօսքը: Թովմաս, ինչպէս աւանդուած է մեզի, վիճակ ստացաւ Պարթեւները, (Մատթէոս՝ Եթովպիան, Բարթողիմէոս՝ Յառաջաւորն Հնդկաստան), Անդրէաս Սկիւթիան, Յովհաննէս՝ Ասիան, ... Պետրոս՝ Պոնտոսը, Գաղատիան, Բիւթանիան, Կապադովկիան (եւ ուրիշ սահմանակից գաւառները)» եւն: Ուր նախ եւ առաջ դիտելու ենք, որ ըստ հին աշխարհագիրներու բնաւ զանազանութիւն չի դրուիր Հնդիկ եւ Եթովպիա կոչմանց, եւ իրրեւ համազօր փոխադարձաբար անխիթիր գործածուած են յաճախ իրարու տեղ՝ երբ սեւազգի ժողովուրդներու վերաբերեալ է խօսքը. այն ատեն միայն որոշ նշանակութիւն կը տրուի երբ յատկապէս Հնդկաստանը կամ Եթովպիան զանազանելու հարկը կայ: Արդ եթէ հոս Բարթողիմէոսի համար յառաջաւորն Հնդկաստան դրուած է եւ ոչ Եթովպիա, պատճառը հաւանօրէն պարզ է. որովհետեւ Մատթէոսի համար արդէն յատ-

Սկսինք ամենահին եկեղեցական պատմիչներէ Սոզոմենոս, Հռուփինոս եւ Եւսեբիոս, յոյն, լատին և համաշխարհիկ: Սոզոմենոս Հայոց քրիստոնէութեան նկատմամբ պարզ բացատրութիւն միայն ունի առանց այլեւայլի πάλιν πρότερον հին կանխաժամանակեայ ըսելով զայն(8):

Հռուփինոս ալ իր եկեղեցական պատմութեան մէջ թարգմանելով Որոգինէսէն քաղուած վկայութիւնը զոր Եւսեբիոս առաջ կը բերէ Առաքելոց քարոզութեան վիճակներու նկատմամբ, կը յաւելու իբր Յառաջաւորին Հնդկաստանի քարոզիչ զՍ. Բարթողիմէոս(9):

Նոյնպէս Եւսեբիոսի համար Հայերը արդէն իսկ քրիստոնեայ են պարզապէս առանց սկզբնական ժամանակի խորութեան: Ունի նա երկու վճռական յիշատակութիւններ իր Եկեղեցական պատմութեան մէջ, մին երբ

digitised by A.R.A.R.@

կը յիշէ Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացւոյ թուղթը առ Մերուժան եպիսկոպոս, և երկրորդ երբ Մաքսիմիանոսի դէմ հայ քրիստոնեայ բանակը կը կանգնի ի պաշտպանումն Խաչի հաւատքին Հռոմէական հեթանոս կռապաշտութեան հակառակ, ինչպէս հինգերորդ դարուն պիտի ամբառնայ դարձեալ խաչանիշ դրօշը ընդդէմ պարսկական կրակապաշտութեան: Առաջին յիշատակութեան նկատմամբ ի զուր է Մերուժանի աթոռը փնտռել Փոքր Հայոց մէջ, որովհետեւ այն արդէն հռոմէական մարզի վերածուած ըլլալով հարկ էր որ Դիոնիսիոս զինքը իր եպիսկոպոսական քաղաքին անուամբ յիշէր եւ ոչ լոկ Հայաստան կոչմամբ: Կրնայ դարձեալ

կացուած էր Եթովպիա եւ անմիջապէս Բարթողիմէոսի համար ալ վերստին կրկնելը չփոթութիւն կրնար յառաջ բերել: Այս կարեւոր դիտողութեան ուշ դնելով Ս. Բարթողիմէոս կ'ըլլայ ստուգիւ ըստ մեր ազգային հնաւանդ աւանդութեան, որուն կը ձայնակցի նաեւ ընդհանուր քրիստոնէական հին աւանդութիւնը, քարոզիչ Հայաստանի հարաւային գաւառներու, որոնք ընդհանրապէս հիներու ծանօթ են իբրեւ Միջագետք Հայոց կոչմամբ: Ցիբաւի նոյնիսկ աշխարհի ցայսօր ծանօթ ամենահին աշխարհացոյց քարտեսագրութիւնը, նախ քան ըզ-Քրիստոս վեցերորդ դարուն, յայտնի իբրեւ տախտակ կամ պնակիտ πίναξ Թադեսի աշակերտ Անաքսիմանդրոսի, կը հաստատէ զայս անհերքելի հաւաստեօք: Սոյն աշխարհացոյցը որ Հայաստանը կը գծէ անմիջապէս Ալիս գետի արեւելեան ափանց երկարութեամբ, Հայաստանի դէպի հիւսիս-արեւելեան անկիւնը կը դասաւորէ Աքեմենեանց աշխարհը, ինչպէս դէպի հարաւ՝ Բաբելոնը եւ ընդ-մէջ Հայաստանի եւ Բաբելոնի կը տեղաւորէ Եթովպիա մը: Նոյնը դարձեալ կը հաստատեն միջնադարեան աշխարհացոյցները. այսպէս Մերովինեան շրջանի քարտէսը, ութերորդ դարու, որ անմիջապէս Հայաստանի քով կը նշանակէ India. իսկ S. Severo-յի Յովհաննու Յայտնութեան գրոց մեկնութեան ազուցուած հակիրճաձեւ համառարած քարտէսը, (ԺԱ. դարէն) առանց յատուկ անուանակոչութեամբ Հայաստանը նշանակելու, անոր փոխարէն կը պատկերացնէ Դրախտը եւ հոն Ադամ եւ Եւա՝ ծառին հանդէպ, եւ անմիջապէս քովը կը գնէ India, յորմէ վար Partia, Mesopotamia, Caldea. (Հմմտ. *Treccani* — Enciclopedia Italiana — Cartografia բառը:

Երկրորդ օժանդակութիւնն ալ է յաջորդ յաւելուածը երբ Պետրոս Առաքելապետին քարոզութեան յատկացուած աշխարհներու անուններէ վերջ կը

ենթադրուի որ նոյնիսկ Փոքր Հայոց մէջ գտնուելով, մանաւանդ ի Կեսարիա կամ ի Սեբաստիա, ինքն էր բովանդակ Հայաստանի՝ իբրեւ զահերէց կամ հայրապետ, քանի որ այն դարերուն հայկական թեմերու բաժանումն ու նուիրապետութեան կազմակերպութիւնը դեռ բոլորովին անծանօթ է մեզ, եւ քանի որ ինչպէս տեսանք Մեծ եւ Փոքր Հայոց մէջ յարաբերութեանց զօրէ այնքան սերտ կապուած էր(10): Թերեւս այս ենթադրութեան հաւաստում մ'ըլլայ նաեւ հետագայ դարերու մէջ շարունակուած Կեսարիոյ աթոռին եւ Հայ նուիրապետութեան միջեւ եղած առընչութիւնը:

Ինչ որ կը վերաբերի երկրորդ յիշատա-

յարէ եւ ուրիշ սահմանակից գաւառները, որոնց մէջ անտարակոյս պէտք է դասաւորել նաեւ մեր Փոքր Հայաստանի հայաբնակ գաւառները:

– Հռուփինոսի հետ կարելի է յիշատակել նաեւ իրմէ դարով մ'առաջ ապրող եւ գրող երկու նշանաւոր հեղինակները՝ Անոպիոս (377-ին վախճանած) եւ անոր աշակերտը՝ Լակտանտիոս, որոնք յաճախ իրենց գրութեանց մէջ կը յիշեցնեն թէ այնքան բազմաթիւ ժողովուրդներ, թէպէտ բոլորովին այլազան են իրենց սովորութեանց մէջ, սակայն համահաւասար կը դասնին քրիստոնէական կրօնքը: Enumerari possunt (կը գրէ Անոպիոս 305-ին) ea quae in India gesta sunt, apud Seras, Persas, et Medos, in Arabia, Aegypto, in Asia, Syria, apud Galatos, Parthos, Phrugas, in Achaia, Macedonia, Epiro, in Insulis et provinciis omnibus, quas sol oriens atque occidens lustrat, ipsam denique apud dominam Romam, in qua homines... non distulerunt respatrias linguere et veritati coaliscere christianae.

Նոյնպէս Լակտանտիոս. «Զկայ (կ'ըսէ) ժողովուրդ մը այնքան ամարդի, եւ ոչ մէկ գաւառ այնքան հեռաւոր, որուն անծանօթ ըլլայ կամ Քրիստոսի շարշարանքը եւ կամ Իր մեծվայելչութեան գերազանցութիւնը»: – Գրեթէ միեւնոյնը կը կրկնէ նաեւ Տրայիանոսէն մինչեւ Դեկոս ժամանակամիջոցին համար. «Զկար ոչ մէկ անկիւն աշխարհի այնքան հեռաւոր ուր Աստուծոյ կրօնքը մտած չըլլար. եւ ոչ մէկ ժողովուրդ այնքան վայրենարարոյ ապրող, որ աստուածային պաշտամունքն ընդունելով ընտելացած չըլլար արդարութեան գործերու»:

(10) Մեծ եւ Փոքր Հայաստանի ամենահին դարերէ ի վեր սերտ կապակցութեան եւ յարաբերութեանց վկայութիւն մ'են նաեւ Հայ ժողովուրդը իր ազգագրական խումբին մէջ կազմաւորող երկու

կութեան նախապէս տեսանք որ Տիւէն՝ Մաքսիմիանոսի դէմ հայոց կրօնական պատերազմը կ'ուղղ սահմանափակել լոկ Հայաստանի մի քանի գաւառներու մէջ որոնք ընդհանրապէս Աղուանց երկիր անուանակոչութեամբ ծանօթ էին և էին հինգ գաւառներ Ծոփաց և Աղձնեաց նահանգներու «Տիգրիսի ու Վանայ լճին միջև գտնուած հայկական նախարարութիւններէն ոմանք» կ'ըսէ ինքը: Սակայն եթէ ամբողջ Հայաստանի վերաբերի այդ պատերազմը և եթէ միայն այս գաւառներու, միշտ հայ քրիստոնեայ բանակ մ'էր հայ զինուորներով և հայ զօրավարներով, որ հեթանոսութեան սպառնալեաց դէմ քրիստոնէական կրօնից խաչանիշ

հակընդդէմ հոսանք դաղթականութեանց եւ կամ արշաւանաց: Մինչդեռ արեւմտեան յունալատին մատենագիրք, որոնց այժմ կը հետեւին գրեթէ բոլոր եւրոպական արտաքին բանասէրք, դէպ ի Արեւելեան Հայաստան ասպատակութիւն մը կը դնեն Գամբայի, Թրակեան, Կիմմերեան ժողովրդոց, ըստ մեր ազգային աւանդութեան Արամն է որ դէպ ի Կապադովկիա կ'արշաւէ եւ կը ձեւացնէ Հայոց Արեւմտեան մարզը, յաղթելով եւ վանելով Պայապիսը, որ «բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց՝ զՊոստուն [=զՊոնտուն] եւ զՈվկիանու»: (Ըստ Խորենացւոյ՝ Ա. ԺԲ): Ասոր կը համապատասխանեն նաեւ Ուրարտեան արձանագրութիւնք, որ Արամիսը եւ յաջորդները արշաւել կու տան դէպ ի Հատեանց աշխարհը: – Հոս ալ դարձեալ Խորենացւոյ աղբիւր ծառայած են, ինչպէս յաճախ, մեր վաղեմի ազգային աւանդութիւնները՝ պահուած հայ ժողովրդեան դարաւոր խաւերուն մէջ եւ հաստատուած Ուրարտեան սեպագիրներով:

(11) Mélanges Nicole էջ 105-109. *Duchesne L.*: L'Arménie Chrétienne dans l'Histoire Ecclésiastique d'Eusèbe. ըստ Թրգմն. Հ. Պ. Ֆերհաթեանի. տես Հանդէս Ամսօրեայ 1910 էջ 268-271 ուր մեծանուն հեղինակին ենթադրութիւնը բաւական կը տկարանայ երբ նկատենք որ հռոմէական աշխարհակալ միահեծան կայսրութեան մը դէմ այնքան փոքրիկ գաւառի մը դիմադրելը բոլորովին անհաւանական կ'երեւի: Դարձեալ՝ եթէ դիտենք որ Լուսաւորչեան դարձին եւ այս պատերազմին (որ կը հանդիպի չուրջ 312-ին) անջրպետ ժամանակամիջոցը ամենակարճ է այնպէս որ Եւսեբիոս անհրաժեշտ տեսնուած պիտի ըլլար Հայոց այս արիական ընդվզումը իրենց նորադարձ խանդավառութեան վերագրել եթէ քրիստոնէական կրօնքը Հայաստանի մէջ վաղեմի դարաւոր հաստատութիւն

դրօշակը կը բարձրացնէր(11): – Այս ժամանակներէս, այսինքն երրորդ դարէն, ունինք տակաւին ուրիշ դրաւոր վկայութիւն մ'ալ, Գործ Թադէոսի Առաքելոյ գրութիւնը, զոր բանասիրական քննութիւնը կը դնէ չուրջ 250-ին, ուր այս հատուածը կը կարդանք. «Երբ բազմաթիւ Հրեաներ և Յոյներ, Ասորիներ և Հայեր հրահանգեց (ի կրօնս քրիստոնէութեան – cum catechizasset) մկրտեաց զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, օծելով զանոնք սուրբ իւղով եւ տուաւ անոնց անարատ (մաքուր — սուրբ — pura) խորհուրդները մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»(13): — Դարձեալ յիսնեակ մը տարիներ առաջ, ի

չճանչնար: Ահա իր խօսքը. «Հանդերձ սոքիմք յարեաւ եւ պատերազմ ի բռնաւորէն ընդդէմ Հայոց, որք ի սկզբանէ անտի բարեկամք եւ մարտակիցք էին Հոռոմոց, զորս քրիստոնեայս եւ յերկրպագութիւն ճշմարտին Աստուծոյ փոյթս, նեղելով բռնաւորին ստելոյն Աստուծոյ՝ զի կոց եւ դիւաց զոհեսցեն, փոխանակ բարեկամաց՝ թշնամիս եւ փոխանակ նեղակակցաց՝ պատերազմողս ընդդէմ իւր յարոյց զնոսա»: (Պատմ. Եկեղ. Թ. Ը.): – Եւսեբիոս տակաւին ուրիշ երկասիրութեանց մէջ ալ կը յիշէ Հայոց քրիստոնէութիւնը առանց երրեք ակնարկելու անոնց նորադարձ ըլլալուն, մանաւանդ թէ ունի յիշատակութիւն մը ուր Հայաստանի քրիստոնէութիւնը միւնոյն մակարդակի վրայ կը դնէ հռոմէական պետութեան աշխարհի քրիստոնէութեան հետ երբ կ'ըսէ. «Քրիստոնեաներ կան Հռոմէական կայսրութեան մէջ, Պարսից քով, Հայոց, Պարթեւաց, Սկիւթացւոց» եւ այլն: (Յոյցք Ատտարանական Ճշմարտութեան Ի. Զ. 54 եւ III. Դ. 45):

(12) *ACTA THADDAEI* – ԳՈՐԾՔ ԹԱԴԷՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ որուն գրութեան ներշնչումը հաւանօրէն ծագած կը համարուի Եդեսեան զրոյցներու զուգընթաց, թէպէտեւ Lepsius աւելի վեր կը հանէ անոր ժամանակը եւ կը սահմանէ Արգար Թ.ի շրջանին, այսինքն է 179-216: Արգար Թ. որ մանկութենէն ի վեր մեծ բարեկամն է Բարդածանին անոր միջոցաւ ալ քրիստոնէական կրօնք ընդունեցաւ եւ ըրաւ զայն իր իշխանութեան պետական կրօնք: Արդ Lepsius կը համարի որ այն պետական դարձի պարագան գրգիռ մ'եղած ըլլայ Եդեսիոյ մէջ քրիստոնէութեան հաստատութիւնը մինչեւ առաքելոց շրջանին բարձրացնելու. եւ այնուհետեւ եկած ըլլայ այն յետոյ աշխարհաձաւալ զրոյցը կամ աւանդութիւնը որ Արգար Ե. Ուքամայ (այսինքն Թուլ) անուանելը, յարաբերու-

digitised by ARAR@

սկիզբն Գ դարուն, կայ դեռ վերազոյն յիշուած Որոգինէսի աւանդութիւնը, Առաքելոց վիճակներու վերաբերմամբ, զոր Եւսեբիոս պահած է եւ զոր ունինք նաեւ Վարդապետութիւն Առաքելոց յորջորջուած գրութեան մէջ(13)։ — Երկրորդ դարը կը ներկայացնէ մեզի շատ աւելի կարեւոր ամենագեղեցիկ վկայութիւնները, որոնց մէջ Կտակ Քրիստոսի կամ Խօսք Յիսուսի ընդ

աշակերտս իւր յետ յարութեան գրութիւնը, որ յօրինուած է 180ին, ուր իբրեւ մարգարէաբար կանխասացելով քրիստոնէից դէմ դալիք ապագայ հալածանքները եւ մարտիրոսաց նահատակութիւնը, ի մէջ այլոց այսպէս կ'ըսէ Յիսուս. Արդ լուարուք նաեւ զայս որդիք լուսոյ որ զինչ լինելոց իցէ··· Հայաստան բովանդակ Պոնտոս եւ Բիւթանիա երիտասարդք ձեր սրով անկցին եւ

թիւն եւ անձնական թղթակցութիւն անդամ ունեցած ըլլայ Քրիստոսի հետ։ Այս Արդար Ե. Ուքամայ երկու շրջան ունեցած է իր թագաւորութեան. առաջին անդամ քրիստոնէական թուականէն 4 տարի առաջ մինչեւ յետ Քրիստոսի եօթներորդ տարին, եւ յետոյ երկրորդ անդամ մ'ալ 13–էն մինչեւ 50 թուականը։ Սակայն Lepsius–ի ենթադրութիւնը կը խախտի երբ նկատենք որ Եղեսիոյ քրիստոնէութիւնը շատ աւելի հին է քան Արգար Թ. որովհետեւ բաւական է աչքի առջեւ ունենալ – բաց ի շատ ուրիշ վկայութեանց – միայն այս պարագան որ արդէն 200–ին Եդեսիոյ մայր եկեղեցին կործանած է եւ կը վերականգնուի. արդ կը հարցնենք ե՞րբ չինուած էր առաջին անդամ եթէ 200–ին երկրորդ վերաշինութեան կը ձեռնարկուի. անտարակոյս առաջին եւ այս երկրորդ շինութեան մէջ համեմատական տարիներու խարոց կամ ժամանակամիջոց մը դէթ ենթադրելու ենք։ (*Otto Bardenhewer*: Geschichte der Altkirchlichen Litteratur, հատոր Ա. էջ 457։ Դարձեալ *Cabrol - Leclercq*: Monumenta Ecclesiae Liturgica, հատոր Ա. Մասն Բ. էջ 26 թ. 4550)։

(13) Առաքելոց քարոզութեան վիճակներու բաժանումը, զոր ինչպէս գիտենք Եւսեբիոս կ'առնու արդէն Որոգինէսէն, կը գտնուի նաեւ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՑ անուամբ ծանօթ ասորական գրութեան մէջ, որուն հեղինակութիւնը կամ վերջնական խմբագրութիւնը այն ձեւով որ մեզի հասած է, ամենէն ուշ չորրորդ դարէն ասդին չանցնիր եւ որուն հայկական թարգմանութիւնը (ըստ մանրակրկիտ հետազօտութեան Հ. Յակ. Տաշեանի, որ զայն ուսումնասիրած է եւ հրատարակած) արդէն իսկ հինգերորդ դարուն կատարուած է առաջին անդամ եւ յետոյ երկրորդ անդամ մ'ալ միւնոյն դարուն առաջին եւ երկրորդ կէսերուն։ Մեզի կարեւոր կէտը այսպէս կը ներկայացնէ հայկական թարգմանութիւնը – 60 թ. «Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան յառաքելոցն Ուռհա եւ ամենայն քաղաքք որ շուրջ գնովա, Մծբին եւ Արար եւ սահմանակիցք Միջագետաց, Հայք եւ ամենայն հիւսիս եւ հարաւ՝ յԱդդէ առաքելոյ, որ է մին յեօթանասուն եւ երկուց աշակերտացն» եւ այլն։ Կ'արժէ դիտել որ այս

նոտարդրուած մասը Մեծ. Հրատարակիչը դրած է մի միայն ձեռագրի հեռեւողութեամբ եւ ասորի բնագրին համաձայն, մինչ հայկական միւս ամէն գրչագիրք ունին հաւասարապէս «ի Թադէէ առաքելոյ, որ է մին յերկոտասան առաքելոց»։ Դարձեալ ասորի բնագիրն ունի. – 61 ժ. «Ընկալան զալ քահանայութեան առաքելոց ամենայն Պարք եւ աշխարհք Հայոց եւ Մարաց եւ աշխարհք որ զԲաբելոնիւ եւ Խուժաստան եւ Գէզք մինչեւ ցԸսահմանս Հնդկաց» եւ այլն (էջ 351 եւ 382)։ – Միւնոյն զաղափարներով յօրինուած առաքելական վիճակացոյցը կը ներկայացնէ դարձեալ ուրիշ վաղեմի պատառիկ մ'ալ Անվաւերներու կարգին՝ Դորոթէոսի անուամբ։ Յաղագս երկոտասան Ս. Առաքելոց։ – Վսեմականն Դորոթէոս յիշատակումն առնէ երկոտասան Առաքելոցն նշանակելով մրն առնէ երկոտասան Առաքելոցն նշանակելով թէ ուր իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ քարոզեաց, ուր կը կարդանք. «Զ. Բարթողոմէոս առաքեալ Հնդկաց՝ կոչեցելոց Եղեմոն, քարոզեաց զԳրիմոս, տուեալ նոցա զՄաթէոսեան աւետարանն, ննջեաց յՈւերանոս քաղաքի Հայոց Մեծաց»։ (Թանգարան Հայկական Հին եւ Նոր Դպրութեանց. Գ. Անկանոն Գիրք Առաքելականք. Հրատ. Հ. Բերովբէ Վ. Զարբհան. էջ 471–473)։ – Արժանի է. Բերովբէ Վ. Զարբհան. էջ 471–473)։ – Արժանի կը համարինք հոս եւս դիտել տալ որ Հնդկաց՝ կոչեցեալոց Եղեմոնը կը համապատասխանէ վերագոյն յիշատակուած Ցառաջաւորն Հնդկաստանի, որ յունարէն հեղինակաց ծանօթ է յանախ Սկիւթիա եւ Սագա (կամ ըստ մերոց՝ Սագաստան) անուններով եւ որոնց բուն աշխարհագրական տեղաւորումը պէտք է դասել՝ հեռեւելով Խորենացւոյ Աշխարհացոյցին Պարսից մէջ, «յելից կալով Խուժաստանի եւ առ երի Մարաց»։ Իսկ Խուժաստանը՝ «յելից կալով Դկղաթայ եւ ի մտից՝ Պարսից» ընդմէջ Տիգրիսի եւ Պարսկաստանի, է ճիշտ Հայաստանի հարաւային սահմանածայրը ուր կան (ինչպէս ցուցուցինք Հայաստանի սահմանները (ինչպէս ցուցուցինք Հայաստանի գաւառները Նորշիստուգած միջոց) հայկական գաւառները Նորշիստուգած միջոց) հայկական գաւառները Նորշիրական, Մահէրտան եւ այլն, որոնք անհմատ ոչինակոդներու ձեռքով երկերկու բաժնուած եւ եղած են հոս գնտատար, գՇիրական եւ գՄիհրան, գԲրտակ եւ այլն։

ուստերք ձեր եւ դստերք ձեր (ի բանտարկութիւն կամ) ի գերութիւն վարեսցին(14)։ Այս շրջանին կը պատկանի նաեւ Աբերկիոս Լաւոդիկեցւոյն հռչակաւոր տապանագիրը ուր յիշատակելով իւր ուխտադնացութեան կամ պանդխտութեան վայրերը Լաւոդիկէէն դէպի Հռոմ եւ անտի յետոյ դէպի Ասորւոց դաշտերը եւ մինչեւ ի Մծբին, անցնելով անտարակոյս Հայաստանի զանազան քաղաքներէն, որովհետեւ յարաբերութեանց սովորական ճամբան եւ Փոքր Ասիայէն ուղեւորներուն համար, ինչպէս նաեւ բանակներու այն էր միակ եւ ապահով ճանապարհը(15)։ Անշուշտ չենք կրնար պահանջել որ

տապանաքարի մը վրայ բոլոր քաղաքներուն անունները շարէր մի առ մի, սակայն մեզի համար բաւական է արդէն երբ կ'ըսէ. Տեսայ Ասորւոց դաշտերը եւ ամբողջ քաղաքները, եւ Մծբինը Եփրատէն անցնելով, եւ ամէն կողմ գտայ ընկերներ (այսինքն է հաւատացեալ եղբայրներ)(16)։ Այս միջոցին դարձեալ, 179ին, որ Բարդածան հայազգին կը մկրտուի Եդեսիոյ Վշտասպ եպիսկոպոսէն։ Սա կը պատմէ իւր ուղեւորութիւնը դէպի Հայաստան եւ կատարած քարոզութիւնը որ, ըստ Խորենացւոյն, հաճելի չըլլար։ Սակայն ասով տարակոյս մը կը ծագի մեր մտքին մէջ թէ մի գուցէ իր

---

(14) *Schmidt - Wajnberg*: Gespräche Jesu mit seinem Jüngern nach der Auferstehung. Ein Katholisch - Apostolisches Sendschreiben des 2 Jahrhunderts, էջ 56*–57* ուր հրատարակիչք կը ծանօթանան. Die Landsnamen sind hier folgende: Armenien, Pontos und Bithynien եւ ուշ դարձնելով մասնաւորապէս զանազան ձեռագրաց մէջ գործածուած երկու տարբեր նախդիրներու, կը համարին որ կարելի է նաեւ իմաստին երկու տարբեր մեկնութիւններ տալ ըստ ասորի բնագրին. կա՛մ այն է որ ita ut totius Armeniae, Ponti e Bithyniae terram operiantur, եւ կա՛մ per totam Armeniam etc. adolescentes cadent եւ այլն։ Այս դիտողութենէ վերջ կը հաղորդեն որ Lagard–ի յունարէն հրատարակութեան մէջ ալ առաջին իմաստով կը գտնուի. ὥστε καλύψαι τὴν γῆν Ἀρμενίας πᾶσαν καὶ Ποντου καὶ Βιθυνίας՝ Միշտ ուրեմն, ինչպիսի մեկնութեամբ ալ ընդունինք, ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ Հայաստան մը յիշատակուած է եւ ոչ թէ Մեծ կամ Փոքր կոչմանց զանազանութեամբ։

(15) Հին դարերու մէջ թէ՛ զինուորական արշաւներու եւ թէ՛ քաղաքական կամ վաճառականական ուղեւորութեանց դէպ ի Արեւելք անցնող ճանապարհները Հռոմայեցւոց համար երկու գլխաւոր ուղղութիւններ ունէին. Ամուիլիական ուղղիծը, որ կարելով Հիւսիսային Պալքանները կ'իջնէր դէպ ի Բիւզանդիոն, եւ նեգատեան ուղղիծը, որ Դազմատիոյ ափերէն իջնելով կ'եղերէր Մակեդոնիոյ Եգէական ծովեզերքը մինչեւ ի Բիւզանդիոն եւ այնուհետեւ կ'առնուին Պարսից Արքայական ճանապարհին ուղղիծերը, եւ գլխաւորապէս մին այս երկուքէն, այսինքն ուղղուելով կա՛մ նախ դէպ ի Նիկոմիդիա – Գազատիա – Ամասիա – յետոյ Զիմատա (եւ կամ Սատագա՝ ուսկից կ'ելերկարէր ուղղակի դէպ ի Հայաստանի խորը մինչեւ յԱրտաշատ). եւ կա՛մ երկրորդը՝ Եփրատեան կոչուածը՝ իջնելով դէպ ի Եփեսոս – Անտիոք – Մալաթիա (ուր կը միանար նաեւ նախորդ գիծը Զիմատայէն իջնելով) եւ յետոյ հաւասարապէս կը շարունակէին դէպ ի Տիգրանակերտ – Ամիտ – Մծբին, եւ անտի կտրելով Միջագետքը, շարունակելով ծամածուռ, կը հասնէին մինչեւ պարսկական ոստանը՝ Շօշ։ Մալաթիոյ կարեւորութիւնը յատուկ կերպով կը շեշտէ Ramsay իր նախապէս յիշուած Պատմական Աշխարհագրութիւն Փոքր Ասիոյ հռչակաւոր գործին մէջ ուր (էջ 46) կ'ըսէ. «Արեւելեան Կապադովկիոյ եւ Փոքր Հայաստանի մէջ ճանապարհները ծրագրուած էին աչքի առջեւ ունենալով սահմաններու պաշտպանութիւնը։ Մալաթիա զինուորական մեծ կայան մ'էր. ճանապարհները կը յանգէին մինչեւ ի Մալաթիա եւ մղոնաքարերու վրայ փորագրուած հեռաւորութիւնները չափուած էին մինչեւ Մալաթիա»։ – Հոս ներուի մեզ իրրեւ լոկ հետաքրքրական տեղեկութիւն մը յիշատակել Ցերապոլսեցի (Փոխիգիոյ) ծերունի վաճառականի մը ծիծաղաշարժ պարծենկոտութիւնը որ ի յիշատակ ապագայից իր դերեզմանին տապանաքարին վրայ արձանագրել կու տայ թէ Փոքր Ասիայէն դէպ ի Հռոմ եօթանասուն երկու անգամ ուղեւորած է։ Ցամենայն դէպս այս մեզի կը յայտնէ ժամանակին ճանապարհորդութեանց յաճախութիւնը եւ անվտանգ դիւրութիւնը որով նաեւ քրիստոնէութիւնը արագապէս տարածուեցաւ ի սփիւռս Փոքր Ասիոյ։

(16) Աբերկիոսի տապանագիրը, (որ ընդհանուր քննիչ բանասիրաց համաձայն կը համարուի Բ. դարուն վերջերը կամ Գ. դարուն սկիզբը՝ 216–էն առաջ գրուած), նախ յիշատակուած իր գրեթէ առասպելական համարուած վկայաբանութեան մէջ, բաւական ժամանակներէ ի վեր թեր ու դէմ հակասութեանց եւ մեկնութեանց առիթ տուած էր նոյնիսկ իր պարունակութեան նկատմամբ, ուր փոխանակ մաքուր քրիստոնէական գաղափարի՝ բոլորովին հեթանոսական եւ դիցաբանական

կատարած անընդունելի քարոզութիւնը մոլորական աղանդի վարդապետութիւն մ'ըլլար ինչպէս Գնոստիկեան եւ Մանիքէական եւ ոչ հարազատ ուղղադաւան աւետարանի վարդապետութիւնը, ինչպէս ընդհանրապէս համարած են Բարդածանի քննադատողք: Յամենայն դէպս այսքանը կը հաւատամ մեզի թէ այն ժամանակ Հայաստանի մէջ կարելի էր եւ կատարուած էր քրիստոնէական հաւատոյ քարոզութիւնը առանց ո եւ է հալածանքի ճնշումին[17]:

Այս վկայութիւնք բերին հասուցին զմեզ ահա մինչեւ ի սեամս երկրորդ դարուն, անկէ եւ անդր է այլեւս խորհրդական

այլաբանութիւն եւ խեղաթիւրումն միայն կ'ուզէին տեսնել նոյնիսկ շատ լուրջ բանասէրներ: Հուսկ ուրեմն բոլորովին պայծառացաւ երբ Ramsay 1883–ին իր պատմական աշխարհագրական խուզարկութեանց միջոց Փռիւգիոյ Յերապոլսոյ քաղաքային բաղանեաց պատին վրայ ազուցուած գտաւ բուն իսկ տապանաքարին երկու կողմերը: Ասոնք էին անտարակոյս որ իր ժամանակին հին վկայագիրն ալ տեսած էր Նոյն պատին վրայ եւ այնու հաւաքած՝ ժողովրդական միամտութեամբ յերիւրուած աւանդութիւնը, իբրեւ թէ Սուրբը Հռոմէն ի դարձին պատուիրած էր սատանային մեհենական խոշոր սրբատաշ քար մը շալակել եւ բերել Յերապոլիս բաղանեաց շինութեան համար: Այս երկու կողմերը 1892–ին նուիրուեցան Լեւոն ԺԳ. սրբազան քահանայապետին իբրեւ յոբելինական յիշատակ, մին Սուլթան Ապտիւլ Համիտի կողմանէ մեր Կ. Պոլսոյ Հայ Ուղղափառ Կաթողիկոս Գեր. Ազարեանի ձեռքով, եւ միւսը ուղղակի նոյնիսկ խուզարկու հուչ. Ramsay–ի կողմանէ, եւ անկէ ի վեր կը պահուին Լատերանու վատիկանեան թանգարանին մէջ իբրեւ ամենաթանկագին գանձ, մին հնագոյններէն քրիստոնէական առաջին դարերու յիշատակաց: Արձանագրութեան պարունակութիւնը ամբողջապէս յօրինուած է խորհրդանշական այլաբանութեամբ քրիստոնէական հաւատոց եւ խորհրդոց նուիրականութիւնը զգուշաւոր զգաստութեամբ քօղարկելու համար հեթանոս ընթերցողներու աչքին: Մը-բին քաղաքը յանուանէ յիշատակելը մեծ նշանակութիւն ունի մեր խնդրոյն համար ո'չ միայն Հայաստանի այդ քաղաքին մէջ քրիստոնէութեան գոյութեան իբրեւ ապացոյց, այլ միանգամայն իբրեւ հաստատութիւն մը իր վկայարանութեան մէջ աւանդուած մէկ պարագային, ըստ որում երբ Արերկիոս իր նահատակական ուղեւորութեանց եւ այնքան հոգելից քարոզութեանց նկարագրութիւնը կը կատարէ Մծբնայ մէջ, հաւատացեալ ժողովրդեան խանդավառութիւնը զինքը իր առաքելական վաստակներուն համար յատուկ պատուադիր տիտղոսով մը կը պատուէ՝ հաւասար Առաքելոց դասելով: Ի ծանօթութիւն մեր ընթերցողաց կը ներկայացնենք հոս այդ կարեւոր արձանագրութեան ամբողջական թարգմանութիւնը: — «Հռչակաւոր քաղաքի քաղաքացի, կանգնեցի այս մահարձանը իմ կենդանութեանս առեն, որպէս

զի օր մը իմ մարմինս հոն տեղաւորուի: Անունս է Արերկիոս. աշակերտն եմ սուրբ հովուի մը որ իր ոչխարաց հօտերը կ'արածէ լեռներու վրայ եւ դաշտերու մէջ, նա մեծ աչքեր ունի եւ իրեն նայուածքը կը հասնի ամէն կողմ: Նա է որ ինձ սորվեցուց անկեղծ դրութիւնները: Նա է որ զիս առաքեց ի Հռոմ տեսնելու համար վեհափառ մեծավայելչութիւնը, եւ տեսնելու համար թագուհի մը ոսկի հանդերձներով եւ ոսկի կօշիկներով: Հոն տեսայ ժողովուրդ մը որ շողշողուն փնիք մը կրէ: Տեսայ նաեւ Ասորւոց դաշտավայրը եւ ամէն քաղաքները, Մծբին եփրատէն անդին: Ամէն տեղ դտայ եղբայրակիցներ: Ունէի Պօղոսը... հաւատքը ամէն կողմ զիս կ'առաջնորդէր: Ամենուրեք նա տուաւ ինձ ազրիւրի ձուկ մը, շատ մեծ, շատ մաքուր, որսացուած սուրբ կոյսէ մը: Նա կուտար զայն անդադար ուտելու իր բարեկամներուն. ունի նա զմայլելի զինի մը զոր կու տայ հացին հետ: — Գրել տուի այս բաները, ես Արերկիոս, եօթանասուն երկու տարեկան հասակիս: Այն եղբայրակիցը որ կը հասկնայ զասոնք, թող աղօթէ Արերկիոսի համար: Պէտք չէ գրուի ուրիշ գերեզման մը իմինիս վրայ, ընդ պատժով տուղանքի, երկու հազար դրամ ոսկի՝ հռոմէական պետական գանձին եւ հազար՝ իմ սիրելի հայրենիքիս, (Յերապոլսոյ): — Արձանագրութեանս յետին տողը կտրած ըլլալով՝ Յերապոլսոյ անունը սուղուած է ըստ իր վկայարանութեան եւ ուրիշ մահարձանի մը. նոյնպէս կտրած եւ պակաս կը մնայ Պօղոսին յաջորդող մասը:

(17) Մ. Խորենացի (Պատմ. Հայոց. Գիրք Երկրորդ. ԿԶ.). Այսպէս կը գրէ. «Բարդածան... որ յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտինոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց, ոչ գալով ի ճշմարտութիւն, այլ միայն ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յիմբեռնէ: Սակայն զպատմութիւնն ոչ ասեաց, զի էր այլ կորովի բանիւք, որ եւ առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, եւ բազում ասացուած արար ընդդէմ աղանդոցն Մարկիոնացւոց եւ բաշխից եւ կռոց պաշտաման, զոր ի մերում աշխարհիս: Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացս, եւ իբրեւ ոչ ընկալեալ եղեւ, եմուտ նա յամուրն յԱնի, եւ ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում եւ զզործս թագաւորացն, յաւելլով իւր եւ որ ինչ

լեռն Թափոր պայծառակերպութեան, ուր կը փայլի ճաճանչազեղ Քրիստոսի աստուածութեան լոյսը, որ երկոտասան Առաքեալք եւ եօթանասուներկու աշակերտք կը ծաւալեն եւ կը սփռեն ընդ ոլորտս տիեզերաց, հիւսիս եւ հարաւ, արեւելք եւ արեւմուտք և որուն առաջնագոյն ճառագայթները դարձեալ երփներփին կը զունագեղեն տապանակիր մեր Մասեաց ձիւնապատ գագաթը: Ճիշտ 100 թուականով է որ կը սկսի այն փոքրիկ թանկագին գոհարը եկեղեցական պատմութեան, զոր բանասէրներէն ոմանք չափազանց խանդավառութեամբ համարձակեցան մինչեւ իսկ Գործք Առաքելոցի շարունակութիւն անուանել, իբրեւ պատմութիւնը քրիստոնէութեան ծաւալելուն դէպի Արեւելեան աշխարհներ, մինչ Ս. Ղուկասի Գործք Առաքելոցը կը պատմէ անոր Փոքր Ասիոյ ճանապարհով դէպի Հռոմ եւ յԱրեւմուտս տարածուիլը: Այդ գոհարն է այս դարուս սկիզբը ասորական ձեռագրի մը անկիւնը գտնուած փոքրիկ տետրակ մը, առաջին թուղթը փրցուած ու կորսուած, որով հեղինակին անունն ալ անծանօթ մնացած է ուրիշ ամենաթանկագին յիշատակութեանց հետ որ թերեւս կային հոն: Իսկոյն իր վրայ յափշտակեց բանասիրաց ուշադրութիւնը եւ մանաւանդ Հառնագի նման մանրախոյզ եւ բծախնդիր քննադատի գոհունակ հիացումը եւ ընդհանուր ծանուցուեցաւ իբրեւ ժամանակագրութիւն Արքելայի: Կը սկսի, ինչպէս ըսինք, 100 թուականով եւ կը շարունակուի յաջորդաբար

ատ իւրեանն, եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորւոյ, որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն բան»: Ուրիշ յայտնի կը վկայուի որ Հայաստանի մէջ հեթանոսութեան բաշխից եւ կռոց պաշտաման հետ կար նաեւ Մարկիոնացւոց աղանդը այն ժամանակ:

(18) Այսու ժամանակագիր Արբելացին ուղղակի կը հաստատէ մեր տեսութիւնը Գեր. Տիշէնի կարծեաց հակառակ, որովհետեւ յիշատակելով յայտնապէս Մաքսիմինոսի հալածանքը, բուն իսկ խնդրոյ նիւթ Հայաստանի հարաւային գաւառներու մէջ, որոնք սեպհական անկախութեան կերպ մը վայելելով կը կոչուէին Ազգաց երկիր եւ զոր ինքը ժամանակագիրը, ըստ իւր սովորութեան կ'անուանէ Հռոմայեցւոց Նահանգ, երբեք չ'ակնարկեր պատերազմաւ արիական ընդդիմադրութեան մը, այլ ընդհակառակն կը ներկայացնէ հալածանքի սաստկութիւնը եւ նահատակելոց բազմութիւնը:

(19) Ժամանակագրութեանս մէջ Հայաստանի յատկապէս յանուանէ չյիշատակուիլը ուրիշ շատ հաւանական ներքին պատճառի մը կը վերագրէ Sachau իր գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակութեան եւ քննական ուսումնասիրութեան մէջ, ուր (էջ 18) խօսելով Արզն (Arzaneue) գաւառի եպիսկոպոսական վիճակին վրայ, յետ ըսելու որ այդ գաւառը կը գտնուի սահմանակից՝ ընդ մէջ Տիարպէքիրի եւ Պաթման–Սուի գտնուող Ծոփայ (Sophene) գաւառին, ծանօթութիւն մը կը

digitised by A.R.A.R.@

կան պետութիւնն էր, ուստի երբ առիթը կը ներկայանայ, կը յիշէ սոսկապէս իւրաքանչիւր դաւառները իրենց անուամբ, Արզոն, Պետ Տասան, Պետ Զարդա, Պետ Պաղէշ եւայլն. յաճախ ունի լեռներ կամ բարձր լեռներ յորջորջումը, որոնք երբեմն Մասեաց Տաւրոսական շղթան են, երբեմն ալ Խոադրաս — Զակրոսի շղթան, որ նաեւ ուրիշ հին պատմչաց քով ալ յիշուած ունինք մանաւանդ երբ Կաւկամելայի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ կը նկարագրեն յաղթական Աղեքսանդրի առջեւէն պարտուած Դարեհի փախուստը Հայաստանի այս լեռներու վրայով: Արբելեան ժամանակագրութիւնն ալ, երբ կը պատմէ Պարթեւաց պետութեան կործանումը Սասանեան Արտաշիրի Պարսիկներու ապստամբութեամբ, կը գրէ (27 Ապրիլ Դշ 224) «Ամէնքը դէպի բարձր լեռները փախան եւ իրենց երկիրները եւ իրենց հարստութիւնները զոր ունէին քաղաքներու մէջ պահուած թողուցին Պարթեւաց (Պարսի՞ց)»: Կ'ըսէ նաեւ թէ ինչպէս Պարսկական այս յաղթանակէն վերջ եւ անոնց յԱրեւելս տիրապետել սկըսած միջոց քրիստոնեայք շատ վախցան որ

յաւելու, որ այդ դաւառը Հայկական Առաքելութեան բաժնին պատկանելուն համար հաւանօրէն յիշուած չէ. (Sophene) Wenn diese Landschaft in unserer Chronik nicht erwähat wird, so geschah es vielleicht deshalb, weil sie armenisches Missions-

մի գուցէ ի սայր սուսերի ջարդուին, սակայն աստուածային Նախախնամութիւնը պահպանեց, որովհետեւ ժամանակը տակաւին չէր եկած, ինչպէս ուրիշ առթիւ կ'ըսէ այլուր: Նա մանաւանդ ընդհակառակն կը յաւելու, որ ի սկիզբն թագաւորութեան Պարսից, Քրիստոնեայք խաղաղութիւն ունեցան եւ կրցան տարածուիլ ու ծաւալիլ: «Գիտցի՛ր, ո՛վ ամենասիրելի Փենիքս, այն տարին յորում պարսիկք բոլոր Արեւելքի տիրացան, շատ քրիստոնեաներ կային ամէն դաւառներու մէջ. յԱրեւմուտս եւ յԱրեւելս: Սակայն Արեւմուտքի մէջ հալածումները երբեք չէին հանդարտեր եւ ամէն օր քրիստոնէից արիւնը կը հոսէր ատեաններու եւ հրապարակներու մէջ եւ երբեք խաղաղութիւն չկար հոն: Սակայն մեր քով այս ամէնը գոյութիւն չունէր, որովհետեւ թագաւորները ամէնօրեայ պատերազմներով խռոված, յոգնած էին եւ տակաւին ծանր հալածումներ մեղի դէմ չէին յարուցուիր: Անոր համար աւետարանական քարոզութիւնը կրցաւ մեր մէջ իր ոստերը արձակել մինչեւ ի ծով եւ մինչեւ ի գետս՝ իր շառաւիղները»:

(Շարունակելի) • Հ. Յ. ԱԻԳԵՐ

gebiet war. — *Sachau Eduard,* DIE KRONIK VON ARBELA, Abhandlungen der Königl - Preuss. Akademie der Wisenschaften. Jahrgang 1915. Philos. — Histor. Klasse N. 6.

ԿԵՆԴԱՆԱԳԻՐ Ս. Գ. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

Ս. ՍՈՓԻԱՅԻ ՄԷՋ

1921 թուականին Պոլիս կը գտնուէի: Քաղաքական յեղաշրջութեանց եւ մեծամեծ ակնկալութեանց շրջան մը կ'անցնէինք Բոսպորի չքնաղ ափերուն վրայ: Կը նայէի հին Բիւզանդիոնի անմահ յուշարձանին, որ Յուստինիանոսի գոչել տուաւ. «Սողոմոն, յաղթեցի քեզ»: Յաղթեց, բայց կոպիտ պատ մը դրսէն, եւ դեղնորակ գժգունութիւն մը ներսէն՝ եկան ծածկեցին օր մ'անոր փառքը: Այդպէս կը պահանջէր անապատի մարգարէին ձայնը:

Ի՞նչ պիտի պատահի Ս. Սոփիայի, կը խորհէի ես, երբ յանկարծ պարագայից բերմամբ մահիկը վերանայ անոր կատարէն: Եւ ժողովրդի ձայնին մէջ (14 Յլ.) մրեցի յօդուած մը, ուր կը խորհրդածէի. — Բազմադարեան եկեղեցին բազմադարեան մզկիթ մ'է դարձած: Սակայն քաղաքակիրթ ձեռքերու մէջ երբ անցնի, պէտք է պատռէ հանէ իւր նսեմ շապիկը, եւ վերզգենու իւր փառքը: Շարունակել պահել զայն այնու հետեւ անկարելի է. եկեղեցւոյ վերածել՝ վիրաւորիչ և անհանդուրժելի տեղւոյն բազմութեան: Ուրեմն պատշաճ է՝ որ Ս. Սոփիա նորոգուի եւ թանգարան մը դառնայ:

Այս ծրագիրն էր որ ի գործ դրուեցաւ գրելէս տասը տարի յետոյ (1931ին): Մի՛թէ գործադրիչները կարդացե՞ր էին առաջարկութիւնս: Չեմ յուսար. այլ ողջմտութիւնն էր որ խօսեցաւ ինձ, եւ նոյնն ապա խօսեցաւ եւ այլոց. եւ ի զլուխ հանեցին այդ գործը մասամբ, ի լոյս բերելով մեծ տաճարին խճանկարներուն գեղեցկութիւնը:

Եւ ահա, ո՛վ զարմանք, այդ նկարներուն մէջ ի յայտ եկաւ Հայոց առաքելոյն կենդանագիրն ալ, եւ արձագանգը տարածուեցաւ ի սփիւռս հայութեան, անոր նմանութեան հետ միասին՝ զոր տեսայ եւ ես, խակոյն կազմեցի դատաստանս ու լռեցի: Մեր լրատուաց բնական ու համաձայն համոզումն եղաւ՝ հանել նկարդ եկեղեցւոյն կառուցման ժամանակը, Զ դար: Զայնակից եղաւ այլոց եւ Անահիտ (Յլ. — Հոկ. 1932), յառաջ բերելով պատկերն ալ, եւ յայտարարելով զայն «յօրինուած Յուստինիանոս կայսեր օրով» եկեղեցւոյն շինութեան հետ, եւ յարելով. «Ինչ որ Հայոցս համար մասնաւորապէս շահեկան է եւ նոյն իսկ յուզիչ, Լուսաւորչին դիմանկարն է, հայ մեծ Քարոզչին մահէն երկու դար յետոյ յօրինուած»:

Յատկապէս կը կոչեմ Մտածման եւ Արուեստի հանդիսիդ տեսութիւնը, որովհետեւ մեր նիւթին քննութեան համար կարեւոր էին այդ երկու շեղագրածներս ալ, զորս միւս առօրեայ թերթերէն չպիտի կարենայինք անշուշտ պահանջել: Սակայն եւ Անահիտ չուզեց տալ մեզ ատոնց ապացոյցը, եւ նոյն իսկ ГРЕГОРІՕՍ АРМЕНІАՍ (Գրիգորիոս Հայաստանի՝) կարդացած էր Popioc Armeniac: Եւ ես չարունակեցի լռութիւնս:

Ութ տարի անցաւ. եւ ահա վերջերս ամերիկարնակ բարեկամ ազգային մը, Ատուր Յր. Եաղուպեան, յղեց ինձ Լուսաւորչի կենդանագրին օրինակ մը (Զև 1), իւր մէկ յօդուածով հանդերձ՝ որ այս տարի լոյս տեսած էր Նոր Օրի մէջ (Յնր. 12). եւ յորում կը զեկուցանէր իւր թափած ազգասիրական ջանքերը՝ տարածելու զայն Ազգիս մէջ, եւ անոր գտած ընդունելութիւնը: Կը դառնար կը կրկնէր եւ ինք՝ թէ «Խճանկարը մօտ 13 դարու ամենահին մէկ պատկերն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին». թէ ի՛նչպէս

digitised by A.R.A.R.@